

Franci, Tomi és a selyembivaly

H. SZILÁGYI ISTVÁN

In memoriam Nagy Tamás

Bocsáss meg, ha zavarlak.
mintha még ott
elfogadnának efféle indokot...
De oly kevés ember maradt,
akinek telefonját
bosszús-aggódva várnám:
ilyen selyembivaly még egy már nem akad rám
(PETRI György: *In memoriam Hajnóczy Péter*)¹

1. Szeged kétszer

Utoljára múlt év márciusában találkoztam Nagy Tamással Szegeden egy tudományos diákköri előadás² után. Az előadásra nem jött be, mert órája volt, de utána találkoztunk, és elmentünk egy közeli kávézóba beszélgetni. Jól volt. Sokkal jobban, mint legutóbbi találkozásunkkor, Falusi Márton doktori védésén Pécsen, vagy az azt megelőző egy-két évben bármikor. Nyugodt és konszolidált – mintha csak természetes bennszülöttje lenne a menő, belvárosi Kárász utcának.

Ekkor beszélt nekem először rejtélyes betegségéről, amiről én persze már tudtam egy ideje a szakmai berkekben kerengő hírekből. Megromlott a látása, s az orvosok nem találtak semmilyen szervi elváltozást, és a javasolt gyógymódok – vitaminok, spéci szemüveg stb. – mit sem használtak. A legaggasztóbb számára az volt, hogy alig tudott olvasni: a betűk beleolvadtak a fehér háttérbe...

Egy hónappal később, ismét Szegeden, egy országos doktorandusz konferencián vettem részt, és az előadást³ követő beszélgetés során kaptam azt a kérdést Fekete Ba-

¹ <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/PETRI/petri00001a/petri00219/petri00219.html>

² H. SZILÁGYI István: „Jogászok és vámpírok. Adalékok a jogi kultúra fogalmához.” Előadás az SZTE ÁJK Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék TDK-ülésén. Szeged, 2018. március 21.

³ H. SZILÁGYI István: „A jogi történetek szerepe a jogi kultúra tanulmányozásában.” *Jog és kultúra*. Országos doktori konferencia az SZTE ÁJK Doktori Iskolájának szervezésében. Szeged, 2018. április 20.

lázstól, ami éppen az alábbi eszmefuttatás egyik mozgatójává vált: az abszurd esztétikáját vizsgálva, vajon mi a különbség Albert Camus és Franz Kafka szemlélete között?

2. Franci

Kiindulópontot keresve e kérdés megválaszolásakor természetesen a hazai „jog és irodalom” kutatások közismerten legjelentősebb „kafkalógusa”, Nagy Tamás elemzéséhez fordulhatunk, aki Kafka műveinek három olvasatát ismerteti.⁴ Ezek közül kettő szorosan összefügg, egyazon polémiába – a Posner-vitába⁵ – ágyazódik, míg a harmadik csak lazán kapcsolódik e kontextushoz. Robin West vitaindító tézise,⁶ hogy a liberális gazdaságtan és mikro-ökonómia mögött álló emberkép – a *homo economicus* – túlságosan leegyszerűsítő. Ezért a szabadpiacot, valamint a liberális jogrendet erkölcsileg igazoló szabad választáson alapuló önkéntes beleegyezés természetét túl könnyedén azonosítja az érdekek racionális mérlegelésén alapuló haszon-maximalizálásra törekvés motívumával. West arra használja Kafka elbeszéléseit, hogy megvilágítsa: adott esetben a beleegyezés a „behódolás szabadságából” fakad, amely azonban mind erkölcsileg, mind pedig anyagi értelemben önpusztító eredményre vezet.

Posner célja ellenben nem egyszerűen West Kafka olvasatának megcáfolása, hanem a művek – s velük együtt általában az irodalom – jogi relevanciájának megkérdőjelezése. Ennek érdekében Posner főként azt hangsúlyozza, hogy a kafkai emberkép és életérzés egyszerűen a szerző neurózisának és személyes történeti helyzetének kivételése, melyeknek semmi közük sincs a modern amerikai élethez,⁷ s *A per* is csupán „egy beteges kafkai vicc”.⁸

A harmadik értelmezés Theodor Ziolkowski nevéhez fűződik,⁹ akit Posner egy lábjegyzet erejéig említ, de valójában figyelmen kívül hagy. Ez nem is csoda, hiszen Ziolkowski – szemben Westtel és Posnerrel, akik inkább Kafka novelláit elemzik, mint például *A fegyencgyarmatot*, *Az ítéletet* vagy *Az éhezőművészt* – *A per* elemzésére

⁴ A gondolatmenet következő része szerepel a jogi történetmesélés és a jogszociológia kapcsolatáról szóló korábbi tanulmányomban, amely történetesen egy hazai jogtudat-kutatási projekt keretében (NKFIH 105552, *A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés*) 2016-ban felvett fókuszcsoportos interjúk elemzésén alapul. Vö. H. SZILÁGYI István: „Kínos történetek. Jogi történetmesélés és jogszociológia” in BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet 2018) 213–217.

⁵ Az évekig tartó és személyeskedésektől sem mentes vita bizonyos fordulatainak bemutatására lásd NAGY Tamás: „Néhány eljárás: Kafka-olvasatok a jogirodalomban” in NAGY Tamás: *Josef K. nyomában. Jogról és irodalomról* (Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor 2010) 85–123; NAGY Tamás: „A Samsa-affér avagy egy leleplezés története” *uo.* 163–182; FALUSI Márton: „Virágvasárnapi zsákbánfutás: jog, irodalom és politikai filozófia napjainkban” *Hitel* 2007, 79–95; H. SZILÁGYI István: *Jog – irodalom* (Szeged: SZTE JAK Összehasonlító Jogtudomány Intézet 2010) 118–120.

⁶ Vö. Robin WEST: Authority, Autonomy and Choice. The Role of Consent in the Moral and Political Visions of Franz Kafka and Richard Posner. *Harvard Law Review* 1985, 385–428.

⁷ Vö. Richard POSNER: *Law and Literature. A Misunderstood Relation* (Cambridge: Harvard University Press 1988) 199.

⁸ *Uo.* 135.

⁹ Lásd Theodor ZIOLKOWSKI: „Franz Kafka: The Trial” in Theodor ZIOLKOWSKI: *Dimensions of the Modern Novels: German Texts and European Contexts* (Princeton NJ: Princeton University Press 1967) 37–67; Theodor ZIOLKOWSKI: *The Mirror of Justice: Literary Reflections of Legal Crisis* (Princeton NJ: Princeton University Press 1997).

összpontosít, és azt tárja fel, hogy a regény olvasható a korabeli osztrák büntetőjog reformja körül kialakult szakmai viták összefüggésében, melyekben maga Kafka is érdekelt résztvevő volt. Egész pontosan a fennálló büntetőjogi rezsim abszurd burleszkbe hajló szatirikus ábrázolásaként. Ez az aspektusa a szövegnek pedig teljesen nyilvánvaló volt a kortársak számára, miként ezt Nagy Tamás is hangsúlyozza, felidézve azt az életrajzi anekdotát, „[...] mely szerint, amikor Kafka baráti társaságban – melynek tagjai között nem egy jogász is volt, többek között Max Brod például – először felolvasta a regény első fejezetét, időről időre abba kellett hagynia az olvasást, mert a nevetés miatt nem tudta folytatni.”¹⁰

Az ismertetett három különböző és egymásnak részben ellentmondó olvasat mind-egyikében vannak megfontolásra érdemes elemek. Alighanem igaza van Westnek abban, hogy a Kafka által megragadott „alávetés szabadsága” valóságos lelki tényező, amely igenis érintheti a jog működését. Ziolkowski pedig jól rávilágít arra, hogy a karkai életérzésnek ettől az elvont, lélektani mozzanathoz még sokkal közelebbi kapcsolódása van a jogélet valóságához. Azonban nem szabad elvetnünk Posner első pillantásra felszínesebb látszó meglátását sem: lehet, hogy az egész karkai „beteges viccelődés” valamiképpen tényleg a hely és a kor szelleméhez kapcsolódik, amivel nyilván Ziolkowski is egyetértene: nem amerikai és nem sok köze van a múlt század végének posztmodern (vagy, Nagy Tamás trükkjével élve: posztindusztriális, posztmaterialis, post mortem [a nemkívánt jelző törlendő]) életérzéséhez. Ahhoz azonban, hogy mélyebbre ássunk, itt elkerülhetetlenül meg kell vizsgálnunk Kafka „beteges viccelődésnek” természetét, vagyis azt az esztétikai programot, amire az egész életmű épül. Ezt pedig leginkább az „abszurd” kategóriájával írhatjuk le.

Ha az abszurd esztétikai hatásmechanizmusára vagyunk kíváncsiak, elég, ha Kafka *Az átváltozás* című novellájára gondolunk példaként. Természetesen képtelenség, hogy valaki arra ébredjen egy reggel, hogy bogárrá változott. De mintha ez a képtelenség – az olvasót kivéve – a történet szereplői közül senkit sem zavarna, beleértve a történet főszereplőjét. Az abszurd azonban nem csupán az értelmi szférában feszülő ellentmondás hatására épít, hiszen akkor az csupán annyi izgalmat keltene az olvasóban, mint egy frappáns megfogalmazott logikai csapda¹¹ vagy paradoxon: mi van, ha az ellenállhatatlan erő leküzdhetetlen akadályba ütközik? Az abszurd ellentmondásos érzelmeket is kivált: *Az átváltozás* esetében az olvasó az empátia, a részvét, a szájalom, másfelől az undor, a megvetés és az elutasítás érzelmei között hánykódik. Az esztétikai hatás középpontjában valójában a tehetetlenség érzésének kiváltása áll. A leírt történetet nem tudjuk megérteni, s érzelmileg sem tudunk azonosulni a történet szereplőivel, sem pedig elutasítani őket. Amit az olvasó átél, az éppen ennek a tehetetlenségnek az érzése. Nagyon pontosan ragadja meg ezt Páskándi Géza egyik elemzésében, amikor arról ír, hogy az abszurd irodalom hőseiben „[...] a szituációval szemben fegyvertelenül álló, választani, dönteni nem tudó emberek állnak előttünk.”¹²

A tehetetlenség érzése pedig már csak egy lépésre van az „alávetés szabadságától”, az erkölcsi és fizikai megsemmisülésbe való belenyugvástól. Miként ezt Páskándi egy

¹⁰ NAGY (5. j.) 114.

¹¹ Mint a 22-es csapdája Joseph Hellernél.

¹² PÁSKÁNDI Géza: „Gondolatok az abszurd fogalmáról” *Korunk* 1967/6, 834–839.

másik írása végén találóan megfogalmazza:

Abszurd tehát az ember számára az, ami véletlenszerűségében hordozza a maga szükségszerűségét: véletlenszerűségében törvény és szükségszerű. Az olyan „véletlen”, amely magát a szükségszerűségek Pantheonjába csempészte, hogy ott igazi istenségként mutassa önmagát. Az abszurd jelenség lényege: a felfogásunkban szükségszerűnek, törvényszerűnek álcázott véletlen. Ezért az abszurdum prototípusa és forrása: a halál.¹³

Elég egy pillantást vetnünk az irodalomtörténetre, hogy belássuk, Posnernek igaz van abban, hogy a „beteges viccelődés” és az „alávetés szabadsága” valóban nem amerikai találmány. Az abszurd szülőföldje és legfőbb tenyészhelye ugyanis Közép-Európa. Kafka és az őt követő írónemzedékek kiemelkedő alakjai – Rózewicz, Mrožek, Hrabal, Okudzsava – „[E]zért kacérkodnak az *abszurdal*, ennek a régióknak viszonyait úgy láttatják, mint élő képtelenséget: végül is itt is emberek élnek, születnek, szeretnek, meghalnak, csak mintha egy elvarázsolt kert lenne, minden a feje tetején áll, és ezt alig veszik észre, akik benne laknak.”¹⁴

Korábbi eszmefuttatásaim e pontján arra a problémára összpontosítottam figyelmeimet, hogy vajon hogyan alakult ki ez a *genius loci* régióinkban, vagyis, hogy hogyan hatolt be társadalmi életünkbe az abszurd esztétikája. A válaszadás egyik lehetséges irányát a „szerzői pozíciók” – tehát Kafka és napjaink hétköznapi jogi történeteinek elbeszélői (esetünkben a fent említett fókuszcsoporthoz tartozók)¹⁵ poétikai helyzetének – összevetésében láttam.

Ehhez érdemes először szemügyre vennünk a karkai elbeszélések születési körülményeit, vagyis egy pillantást vetnünk a szerző társadalmi pozíciójára. Kafka középosztálybeli család sarjaként jogot tanult, és tanulmányai befejezését követően élete végéig jogászként dolgozott. Mérsékeltlen radikális – antiklerikális, pacifista – politikai nézeteket vallott, és, igen, voltak problémái a másik nemmel való kapcsolatában (kinek nincsenek?). Miután tüdőbajot diagnosztizáltak nála, komolyan vette betegségét, és igyekezett több időt tölteni jó levegőn. Mindent összevetve, normális „polgári” életet élt – leszámítva, hogy éjszakánként megszállottan írt. A kortársak számára azonban az, hogy ki, mit csinál éjszakai magányában, nem tartozott a normalitás megítélésének kritériumai közé.

Miért érdekes ez? Mert nyilvánvaló, hogy – dacára a politikai és nemi identitásának bizonytalanságából adódó feszültségeknek, s lelki érzékenységének – Kafkának jelentős művészi kreativitásra volt szüksége történeti megírásához. Ezzel szemben a mi mai, hétköznapi jogi történeteink elbeszélői saját elbeszéléseik főszereplői. Interjúalanyaink „kínos történetei” nem a képzelet szüleményei, hanem a hétköznapi életük csetlés-botlásainak nagyon is valóságos – bár nyilván sok vonatkozásban „stilizált” – beszámolóit. Ami tehát Kafkánál még artisztikus fikció, „beteges viccelődés” volt, az nálunk a „kőkemény” valóság. Ebből viszont az a kellemetlen következtetés adódik,

¹³ PÁSKÁNDI Géza: „Az »abszurd jelenség« és a halál” *Korunk* 1969/2, 171.

¹⁴ ALMÁSI Miklós: *Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófiák labirintusában* (Budapest: T-Twins – Lukács Archívum 1992) 224. Kiemelés az eredetiben.

¹⁵ Lásd 4. j.

hogy Kafka abszurd rémálmai az elmúlt száz esztendő folyamán lassanként valósággá váltak.

Visszatérve a Fekete Balázs által felvetett kérdésre: én akkor és ott, Szegeden, kapásból azt a választ adtam, hogy az abszurd karkai esztétikája és Camus felfogása közötti különbség lényege, hogy míg a karkai abszurd az önfeladás és az önfelszámolás esztétikája, addig Camus esetében az abszurd háttérben kirajzolódó érzelmi, etikai irányultság a lázadás.¹⁶ E heurisztikus tézis – további elemzések hiányában – talán intellektuálisan elég kockázatos ahhoz, hogy későbbi eszmecserék alapjává váljék, a jelen gondolatmenetünk szempontjából azonban elégséges, hogy felfeszítse annak szemléleti horizontját.

3. Birkózás a selyembivallyal

Nagy Tamás egy évtizeden keresztül foglalkozott Hajnóczy Péter írásainak jogi szempontú értelmezésével,¹⁷ s nagyjából ezzel egyidőben – a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Hajnóczy Hagyatékgondozó Műhely tagjaként – az életmű irodalmi (újra)befogadásán munkálkodott. Miközben közelebről-távolabbról figyeltem életeseményeit, egyre erősödött bennem az az érzés, hogy a Hajnóczy szellemével való foglalatoskodás valamiféle fátummá kezd válni számára. Egyre inkább egyfajta szellemi küzdelemmé, amiben ő lassacskán alulmaradt.

Ez az intuíción nyert megerősítést, amikor 2017 tavaszán lelkesen a kezembe nyomta a Hajnóczy emlékére készülő kisjátékfilm forgatókönyvének tervét.¹⁸ Első olvasásra Alain Robbe-Grillet *Tavalý Marienbadban* című filmjét és az általa képviselt „fenomenológiai” stílust idézte fel számomra. Vagyis az elbeszélő, szemlélő alanyának a tárgyilagosság és kivülállás szemléletében való feloldására irányuló radikális törekvést. Csakhogy ebben – egy csavarral – valójában Hajnóczy karkai géniuszával való teljes azonosulásra ismertem rá. Az az érzésem támadt, hogy Tamás annyira eggyé vált

¹⁶ Elég, ha Meursault, a lázadó jellegzetes alakjára gondolunk, aki nem érzett szégyent a társadalmi konvenciók megszegésekor, sem büntudatot az általa elkövetett gyilkosság miatt, sem halálfélelmet kivégzése előtt. „Mintha ez a dühkitörés, ezen a jelekkel és csillagokkal terhes éjszakán, minden rossztól, minden reménytől megszabadított volna; éreztem, testestül-lelkestül átadom magam a világ gyöngéd közönyének. Azzal, hogy átérzem, mennyire hasonlít rám ez a majdhogynem testvéries világ, hirtelen megvilágosodott bennem, milyen boldog is voltam, és vagyok még most is. és hogy végül elmondhassam, minden bevégezett, és hogy mégse legyek egyedül, már csak egy dolgot szerettem volna, hogy jó sokan jöjjenek a kivégzéseimre, és hogy láthassam, hogyan torzítja el az üvöltő arcokat a gyűlölet.” Albert CAMUS: *Az idegen* [ford. ADÁM PÉTER – KISS KORNÉLIA] (Budapest: Európa 2016) 162–163.

¹⁷ A témában az első tanulmánya: NAGY TAMÁS: „Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban. Hajnóczy Péter *A fűtő* című elbeszélésének egy lehetséges olvasata” in FEKETE BALÁZS – H. SZILÁGYI ISTVÁN – KÖNCZÖL MIKLÓS (szerk.): *Iustitia kirándul. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2009) 9–41.

¹⁸ A kézirat nyomtatott verzióját – melyet néhány megjegyzéssel láttam el – pár hónappal később személyesen adtam vissza Nagy Tamásnak, aki akkor már lemondóan nyilatkozott a vállalkozásról. Úgy látta, hogy semmi nem lesz a filmből. 2018 őszén, mikor Nagy Tamás haláláról értesültem, megpróbáltam előkeresni a szöveg elektronikus változatát, de azt talán eredetileg sem küldte el nekem, vagy magam töröltem, miután értesültem arról, hogy a film terve kútba esni látszik. Ezért megkönnyebbültem, mikor a szöveget mégiscsak felleltem Nagy Tamás utolsó kötetében.

Hajnóczy szellemével, hogy mintha már nem is az ő, hanem maga Hajnóczy szemével látnánk Hajnóczyt. Tamás pedig szép csendben „kitűnt a képből”.

A4-es papírt vesz elő, befűzi a gépbe. Nézi. Egy pillanatra elmosolyodik, a cigarettát a hamutartóba teszi. Aztán egy ujjal, lassan, nagybetűkkel a papírra gépeli: SZAR. Rövid ideig nézi, majd megdörzsöli a szemét, kitekeri a lapot a gépből, megfordítja, és az üres oldalával felfelé újra befűzi a gépbe.

A kép teljesen kifehéredik, teljes fehérség.

VÉGE.¹⁹

4. Menekülés a vakságba

A Nagy Tamás halálát követő hetek tépelődései során – hiszen mindnyájunkat, barátokat, kollégákat megrázott és töprengésre késztetett váratlan és idő előtti távozása – természetesen felidéződött bennem az utolsó, szegedi találkozásunk emléke. Ekkor fogalmazódott meg bennem a gondolat, hogy az a bizonyos rejtélyes szembetegsége, melynek fizikai okát sehoggy sem találták az orvosok, talán valami lelki reakció következménye lehetett. Talán ösztönösen és öntudatlanul is menekülni akart Hajnóczy nyomasztó szellemével való viaskodástól.

Amennyiben azonban e homályos megérzésnek csupán szemernyi igazságtartalma van, akkor egy általánosabb következtetésre juthatunk. Amikor a társadalmi életünk és az irodalom közötti bonyolult kölcsönhatást vizsgáljuk, akkor nem szabad alábecsülni az irodalom – és egyáltalán a történeteink (akár a hétköznapi történeteink) – életünkre gyakorolt hatásának erejét. Hiszen éppen közös történeteink segítségével vagyunk képesek átlépni a képzelet és a valóság határát: az álomból valóságot teremteni (esetünkben egy meglehetősen ijesztő és kellemetlen valóságot), a valóságot pedig fiktív-vé változtatni.²⁰ Mi több, elbeszéléseink függetlenné válhatnak tőlünk, s képesek arra, hogy akarattunk ellenére utaztassanak bennünket a rémálmodokból a rémes valóságba és vissza. Ezzel a tézissel pedig alighanem Nagy Tamás is egyetértene, aki halálosan komolyan vette az irodalmat.

¹⁹ NAGY Tamás: „A mi hatalmunk (kisjátékfilm – 2018)” in NAGY Tamás: *Egy arkangyal viszontagságai* (Budapest: Gondolat 2018) 240.

²⁰ A képzelet és a valóság éles elválasztása természetesen a modernitás sajátja. A modernitás, amely a múlt század világégései közepette kiszenvedett. Azt, hogy a képzeletből valóság lehet, még a modernitás sem tagadta. Az viszont, hogy a valóság kitalálttá válhat – pontosabban mi magunk találjuk ki azt folyamatosan –, csak a modernitást követően vált világgossá.